

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.614](https://doi.org/10.12681/mnimon.614)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1987). Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*. *Μνήμων*, 11, 325-337.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.614>

Philippe Ariès

L'homme devant la mort

1. *Le temps des gisants*

2. *La mort ensauvagée*

Editions du Seuil

coll. Points-Histoire

Παρίσι 1985 [1977]

314, 352 σελ.

Οι θάνατοι τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἄλλοτε περνοῦν συχνὰ ἀπαρατήρητοι μπροστά ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ ὅμως, πόσες φορές δὲν τοὺς βρίσκει μπροστά του, παρουσίες πλούσιες σὲ νοήματα, ἀντάξιες ἄλλων μοναδικῶν, ἡρωϊκῶν στιγμῶν τῆς ἱστορίας. Πόσες φορές δὲν προβάλλουν ὡς ὄροσημα, φορτωμένα συμβολισμούς καὶ σημασίες. Πόσες φορές δὲν ἀποκαλύπτουν στὸν ἱστορικό μύχιες διαδρομὲς πρὸς τὶς σκέψεις καὶ τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἄλλοτε.

“Ὅλοι θυμόμαστε τὸν Δῆμο, τὸν γέρο-κλέφτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὅπως μᾶς τὸν παρουσίασε ὁ Βαλαωρίτης στὸ χιλιοτραγουδημένο του ποίημα :

Ἄ’Εγέρασα μωρὲς παιδιὰ. Πενῆντα χρόνους κλέφτης
τὸν ὕπνο δὲν ἐχόρτασα καὶ τώρα ἀποσταμένος
θέλω νὰ πάω νὰ κοιμηθῶ. . .»¹

Ὁ θάνατος τοῦ πολὺ γνωστοῦ μας γέρο-Δῆμου παρουσιάζει κάτι τὸ ἀπρόσμενο. Φαίνεται νὰ τὸν ἀποφασίζει ὁ ἴδιος, νὰ τὸν ἐπιθυμεῖ καὶ νὰ τὸν ἀποζητᾷ, ὅπως ἀκριβῶς ἀποζητᾷμε ἐμεῖς ἓνα ἀναπαυτικὸ κρεβάτι στὸ τέλος μιᾶς κοπιαστικῆς ἡμέρας. Γιὰ τὸν γέρο-Δῆμο τοῦ Βαλαωρίτη, —ὅπως καὶ γιὰ τὸ πρότυπό του στὸ δημοτικὸ τραγούδι² ποὺ παραγγέλλει νὰ περνοῦν οἱ ἄμορφες καὶ νὰ τὸν χαιρετοῦν στὸ κιβούρι του—, ὁ θάνατος σίγουρα δὲν ἦταν τόσο τρομερὸς καὶ ἀπόλυτος ὅσο εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα.

Ἄνάμεσα στὶς πιὸ συγκινητικὲς διηγήσεις τῆς νεώτερῆς μας ἱστορίας βρίσκειται ἐκείνη τῆς ἐκκένωσης τῆς Πάργας ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, ὅταν τὴν πούλησαν οἱ Ἄγγλοι αὐθέντες της στὸν Ἄλῃ Πασᾶ, στὰ 1819. Στὴ διήγηση αὐτὴ ξεχωριστὴ θέση ἔχει ἡ στάση τῶν Παργινῶν ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς τους.

1. Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, *Ἔργα*, τόμος I, ποιήματα, Ἀθήνα χ.χ., Σιδέρης, σελ. 130 κ.έ., ποίημα ἄ’Ο Δῆμος καὶ τὸ καρουφίλλι του».

2. Νικόλαου Πολίτη, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα χ.χ., Ἱστορικὴ Ἔρευνα, σελ. 46 - 47, «Τοῦ κλέφτη τὸ κιβούρι».

«Ποία ἀπηνής καρδιά ἠδύνατο νὰ περιγράψῃ τὴν ἀξιοδάκρυτον ταύτην σκηγήν; ἐξέθαψαν μεθ' ἱεροσύλου εὐσεβείας τὰ ὄστᾶ τῶν προπατόρων των. Οἱ μὲν τὰ ἔκαυσαν, οἱ δὲ τὰ ἔκρυψαν εἰς τοὺς κρυφιοτέρους καὶ πλέον μεμακρυσμένους τόπους, εὐελπιζόμενοι νὰ τὰ ἀναλάβωσι ποτέ. Οἱ περισσότεροι ἐξέφερον ὡς τιμαλφές καὶ ἱερὸν ἐνέχυρον, τὰ ὄστᾶ ταῦτα, τὰ ἐμψυχωμένα ἄλλοτε ὑπὸ ἐλευθέρων ψυχῶν. . .».³

Τὰ λείψανα τῶν προγόνων σήμεριαν ἰδιαίτερα πράγματα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Πάργας. Αὐτὰ τὰ ἄψυχα κινδύνευαν νὰ ντροπιαστοῦν ἢ νὰ σκληρωθοῦν ἀπὸ τὸν ἄπιστο ἐχθρό. Ἴσως, βαθιὰ μέσα στὴ σκέψη τῶν ζωντανῶν αὐτὸ τὸ «ἐμψυχωμένα ἄλλοτε» νὰ μὴν βάραινε καὶ τόσο. Κάποια μορφή ζωῆς ἐξακολουθοῦσε νὰ κρύβεται μέσα τους. Κάποια σπιθα πού δὲν ἐπέτρεπε στοὺς ζωντανούς νὰ τὰ παραπετάξουν ἀδιάφορα φροντίζοντας μόνο γιὰ τὴ δική τους ἐπιβίωση, ἐλευθερία καὶ περιουσία. Οἱ νεκροὶ εἶχαν ἐδῶ τὸ δικαίωμα νὰ μετέχουν στὰ πάθη τῶν ζωντανῶν.

Ἀκριβῶς ἓναν αἰῶνα μετὰ, τὸ σκηνικὸ ἔχει ἀλλάξει. Ὅχι παντοῦ ὅμως. Στις ἀνεκτίμητες μαρτυρίες τῆς μικρασιατικῆς ἐξόδου πού δημοσίευσε τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν παρατηροῦμε σημαντικὲς διαφορές. Πέρα, στὴν μακρυνὴ Καππαδοκία, στὰ Σίλατα, στὴν Ἀραβισσό, στὴ Νεάπολη, στὴν Καισάρεια, στὸ Χαλβαδερί, ἢ ἐγκατάλειψη τῶν νεκρῶν, ἢ ἀπολησμονιὰ τους, θεωρεῖται ἀμάρτημα, ἔγκλημα θάλεγε κανεὶς. Τὰ ὄστᾶ ξεθάβονται, λειτουργοῦνται, θυμιατίζονται, πλένονται, κρύβονται ἢ καίγονται, ὅταν δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο τῆς προσφυγιᾶς μαζί μὲ τοὺς ζωντανούς.⁴ Ἐδῶ οἱ νεκροὶ μοιράζονται τὰ πάθη καὶ τίς συμφορὲς τῶν ζωντανῶν καθὼς οἱ τελευταῖοι θεωροῦν τοὺς πρώτους μέλη τῆς κοινωνίας τους, μέλη τῆς ἐκκλησίας τους θὰ λέγαμε μὲ περισσότερη ἀκριβεία. Στὸ νοῦ τῶν χριστιανῶν τῆς Καππαδοκίας κυριαρχοῦν πολὺ παλιὲς ἀντιλήψεις. Ἐδῶ ἀκόμα οἱ νεκροὶ θάβονται συχνὰ μέσα στίς ἐκκλησίες κατὰ τὸν παλιὸ μεσαιωνικὸ τρόπο.⁵ Οἱ νεκροὶ δὲν θεωροῦνται ἀκριβῶς νεκροὶ γιὰτί, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ζωντανοὶ δὲν ἔχουν πραγματικὰ ζήσει ἀκόμα. Αὐτὴ ἡ ἀληθινὴ ζωὴ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν θ' ἀρχίσει μετὰ ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσης, τὴν ἡμέρα τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτὴν τὴν ἡμέρα νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ μαζί προσμένουν.

3. Ἰωάννου Βερβιτσιώτου, *Ἐκθεσις τῶν γεγονότων, ὅσα συνέβησαν πρὶν καὶ μετὰ τὴν παραχώρησιν τῆς Πάργας*, Κέρκυρα, 1851 (ἀνατύπωση: Ἀθήνα, 1981, Καραβίας), σελ. 53 - 54 : μετάφραση ἔκθεσης Γάλλου Ντουβάλ.

4. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, *Ἡ Ἐξοδος, τόμος Β': Μαρτυρίες ἀπὸ τῆς ἐπαρχίης τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας*, Ἀθήνα, 1982, σελ. 30 - 31 (Χαλβαδερί) 36 - 37, 48 - 49, 58 - 59, 108 - 109, 114 - 115 (Καισάρεια), 152 - 153 (Ἀραβισσό), 174 - 175, 180 - 181 (Σίλατα) κ.λπ.

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 54 - 55 γιὰ Καισάρεια.

Στις δυτικές περιοχές όμως, τις πιο κοντινές στην Ευρώπη και στις αντίληψεις της, ο χρόνος που κύλησε είχε κατά πολύ μεταβάλει τις περι νεκρών αντίληψεις. Στις μαρτυρίες της εξέδου που προέρχονται από την περιοχή της Ίωνίας ή της Προποντίδας, το τελετουργικό της αναχώρησης δεν περιλαμβάνει τους νεκρούς ακόμα κι' εκεί όπου υπάρχει αρκετός χρόνος ώστε η αναχώρηση να μην πάρει την μορφή της φυγής. Στην ίδια τη Σμύρνη, το φοβισμένο πλήθος καταφεύγει στο χριστιανικό νεκροταφείο και κρύβεται εκεί, ανάμεσα στους τάφους. Το γεγονός υπογραμμίζεται από εκείνους που περιέγραψαν αργότερα το ψυχορράγημα της Σμύρνης.⁶ Στο ίδιο εκείνο μέρος, στους τάφους, θάφτηκαν χρυσαφικά και πολύτιμα αντικείμενα. 'Ο τόπος εκείνος θεωρήθηκε ικανός στο να προστατεύσει έμφυχα και άφυχα. 'Εκεί ήτανε «φύλακας ο Χάρος — όχι ο 'Ακρίτας», όπως γράφει σ' ένα ποίημα του ο Σμυρνιός ποιητής.⁷ 'Αλλά για να μπορεί να προφυλάξει ο Χάρος το ίδιο αποτελεσματικά με τον 'Ακρίτα, θα έπρεπε να ήταν το ίδιο φοβερός με αυτόν. Πραγματικά, οι φοβισμένοι Σμυρνιοί επένδυσαν τη σωτηρία τους, καθώς και τη σωτηρία των πολύτιμων τους πραγμάτων στην άποτροπαϊκή δύναμη του χώρου των νεκρών. 'Η αντίληψη εδώ διαφέρει ριζικά από εκείνες της Καππαδοκίας και του Πόντου. Οι νεκροί εδώ δεν είναι μέλη μιας κοινότητας που μαζί με τους ζωντανούς τους περιλαμβάνει. 'Ανήκουν σ' άλλο κόσμο, επίφοβο, τρομακτικό. Γι' αυτό και μπορούν με τον τρόπο που εμπνέουν να πολεμήσουν τον τρόπο του έχθρου. Γι' αυτό ο Χάρος είναι σαν 'Ακρίτας φοβερός. Σίγουρα δεν βρισκόμαστε εδώ στην ώρα των προσφιλών, ήρεμων νεκρών. Οι άνθρωπινες περι θανάτου αντίληψεις έχουν εκσυγχρονιστεί, αν προτιμάτε, στη Σμύρνη του '22. Βρισκόμαστε πολύ μακριά από την Πάργα ή την Καππαδοκία.

"Ας μου συγχαρηθεί ένα τρίτο παράδειγμα. Τα παλλικάρια που σκοτώθηκαν στα 1821 — μιλάμε για τους πολλούς και άγνωστους — δεν τιμήθηκαν ούτε με ήρωα, ούτε με κενοτάφια ή με μνημεία στον τόπο που σκοτώθηκαν ή στα χωριά τους. Δεν ήταν η άνοργανωσιά του κράτους υπαίτια για την απουσία αυτή. 'Αρκοῦσε στα χρόνια εκείνα το στήσιμο μιας πυραμίδας με τα κεφάλια των έχθρων στον τόπο της νίκης ή της σφαγής, τρόπαιο μακάβριο που πιστοποιούσε τη δύναμη, το «κράτος» των νικητών. Αυτή η πιστοποίηση κρινόταν έπαρκώς και για τη μνήμη των θυμάτων που οι νικητές είχαν. Σε πολλές περιπτώσεις μπορούμε ακόμα και ν' αμφιβάλλουμε για τη χριστιανική αντιμετώπιση των κουφαριών των ήρωικών κατά τ' άλλα θυμάτων. Τους σκοτωμένους μάζευαν από το πεδίο της μάχης οι οικογένειές

6. Χρ. 'Αγγελομάτη, *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας*, 'Αθήνα χ.χ., σχετικό κεφάλαιο.

7. Μιχ. 'Αργυρόπουλου, *Χωρίς Ναόν και χωρίς Τάφοι*, 'Αθήνα 1933, σελ. 6 κ.ξ.

τους ἢ σπανιότερα οἱ στενοὶ τοὺς φίλοι. Σὲ περίπτωσιν ποῦ αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, τὰ πτώματα ἔμεναν ἐκεῖ καὶ σάπιζαν ἄθαφτα, μὲ ἢ χωρὶς κεφάλι, ἀνάλογα μὲ τὸ ποιὸς κυριαρχοῦσε στὴ μάχη.

Τὰ πράγματα ἦταν τελείως διαφορετικὰ ἕναν αἰῶνα μετὰ. Ἀπὸ τὸ 1914 - 1918 ἰδιαίτερα, οἱ νεκροὶ τῶν πολέμων ἔπρεπε νὰ τιμηθοῦν μὲ ἐπίσημους τρόπους, νὰ ταφοῦν προσεκτικὰ στὰ στρατιωτικὰ νεκροταφεῖα, νὰ τοὺς ἀφιερωθοῦν μνημεῖα καὶ κενοτάφια. Σήμερα θὰ συναντήσουμε σὲ κάθε χωριὸ ἡρώα μὲ χαραγμένα ἐπάνω τοὺς τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων σὲ κάποιον πόλεμο. Εἶναι προϊόντα τοῦ αἰῶνα μας, καταγράφουν χωρὶς διακρίσεις καὶ κατὰ τὸ δυνατὸ χωρὶς παραλείψεις τὰ μέλη τῆς κοινότητος ποῦ πέθαναν στοὺς σύγχρονους πολέμους. Μερικὰ ἀρχίζουν ἀπὸ ἐκείνους τοῦ 1912 - 1913, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸ 1917 - 1922 ἢ ἀπὸ τὸ 1940. Μερικὲς φορὲς περιλαμβάνουν καὶ τοὺς ἀμάχους ποῦ ἔπεσαν θύματα ἐκτελέσεων ἢ σφαγῶν. Ἐχει μεγάλη σημασία ἡ μνημόνευσις αὐτῶν τῶν νεκρῶν στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ, στὸν κατεξοχὴ δημόσιον χώρον. Στὶς μέρες μας, ἡ κεντρικὴ λειτουργία κάθε «ἱστορικῆς ἐπετείου» ξετυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖον αὐτό, ἱερὸ —ὄπως παρατηρεῖ ὁ Ariès— μιᾶς ἐθνικῆς, ἄρα καὶ συλλογικῆς λατρείας τῶν νεκρῶν προγόνων. Μέσα στὰ 100 - 150 χρόνια ποῦ πέρασαν, τὸ ἔθνος ὑποκατέστησε τὴν οἰκογένεια σὲ ὀρισμένες τῆς λειτουργίες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἦταν καὶ ἡ ἀνάληψις τῆς ἀρμοδιότητος στὴν περίπτωσιν τῶν «ἐνδόξων» νεκρῶν.

Ὅλα τὰ παραπάνω δὲν περιλαμβάνονται φυσικὰ στὸ βιβλίον τοῦ Philippe Ariès, *Ὁ ἄνθρωπος μπροστὰ στὸν θάνατον* (*L'homme devant la mort*). Αὐτὸ τὸ πρόχειρον ἀπάνθισμα γνωστοτέρων στὸν ἑλληνα ἱστορικὸν καταστάσεων εἶχε σκοπὸ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ πόσα ἔχει νὰ προσφέρει τὸ βιβλίον αὐτὸ καὶ στὴ δική μας ἱστορία. Νὰ προσφέρει μὲ τὴν ὑπόδειξιν τῶν διαδρομῶν μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ φωτίσουμε τὴν ἱστορίαν τῆς σχέσης τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν θάνατον. Ἐπειδὴ, ἂν καὶ τὸ βιβλίον μιλάει γιὰ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην καὶ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ αὐτήν, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἀνεκτίμητη δεξαμενὴ ἰδεῶν γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπινων συμπεριφορῶν καὶ στάσεων. Δὲν εἶναι ἐξᾴλλου παρὰ ἕνας κρίκος σὲ μιὰ ἀλυσίδα ποῦ ὀλοένα μακραίνει. Πολλὰ ἱστορικὰ ἔργα περιστρέφονται τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπίμονα γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ θέματα. Γνωστότερα εἶναι ἐκεῖνα τῶν M. Vovelle, Pierre Chaunu, Vladimir Jankélevitch. Ἀνάμεσά τους, τὸ ἔργο τοῦ Philippe Ariès κατέχει σημαντικὴ θέσιν.

Τὸ βιβλίον τοῦ Ariès ἀσχολεῖται μὲ μιὰ περίοδο στὴν ὁποία μορφοποιεῖται αὐτὸ ποῦ σήμερα συμβατικὰ ὀνομάζουμε «Δύση». Χρονικὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ πρώιμου μεσαίωνα ὡς τὰ δικά μας χρόνια. Οἱ πρώτοι θάνατοι ποῦ τὸν ἀπασχολοῦν εἶναι ἐκεῖνοι τῶν ἵπποτῶν.

Οἱ θάνατοι τῶν ἵπποτῶν : ὁ θάνατος τοῦ Ρολάνδου, τὸ πολὺπλοκον τέ-

λος τῶν ἵπποτῶν τῆς «στρογγυλῆς τραπέζης», οἱ θλιβεροὶ θάνατοι τῶν ποιημάτων τοῦ Τριστάνου. "Ὅλες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις διακοπῆς τῆς ζωῆς συνοδεύονται ἀπὸ τελετουργίες, διαδικασίες θὰ λέγαμε καλύτερα, ἀποκαλυπτικές γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γύρω ἀπὸ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου.

Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα θάνατο ποὺ ἀρκετοὶ —καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐνδιαφερόμενος— ἔβλεπαν νὰ πλησιάζει. Σημάδια τὸν προανήγγειλαν. "Ὀνειρα τὸν ἀπεικόνιζαν, καιρὸ πρὶν συμβεῖ, ἀκόμα καὶ στίς πιὸ ἀσήμαντες λεπτομέρειές του. Δὲν ὑπῆρχε περιθώριο γιὰ ξαφνικό, ἀπρόσμενο θάνατο. Αὐτὸς ἀνῆκε στοὺς ἀμαρτωλοὺς καὶ στοὺς καταραμένους, σ' ἐκείνους ποὺ τοὺς χτύπησε ἡ θεϊκὴ ὀργή. Σὲ γενικὲς γραμμές, στὸν καιρὸ τοῦ Ρολάνδου βρισκόμαστε ἀκόμα σὲ πρότυπα καὶ δοξασίες παλιές, ζωντανές στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἀκόμα. Τὸ τελετουργικὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἑκτορα θὰ τὸ ἀναγνώριζε ὁ Ρολάνδος ἢ ὁ βασιλιάς Ἀρθουῦρος. Ἡ γνώση τοῦ Μεγιστία, «ὡς τότε κήρας ἐπερχομένης σάφα εἰδώρ», ἦταν καὶ γνώση τοῦ τέλους κοινῆ στοὺς ἥρωες καὶ στὰ παλλικάρια τους μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς λαμπρῆς παρουσίας τους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Βρισκόμαστε ἐδῶ στὴν περιοχὴ τῶν παραδοσιακῶν τρόπων θανάτου. Σὲ μιὰ ἐνότητα ἀντιλήψεων ποὺ ρίζωναν γιὰ χιλιάδες χρόνια στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπάρχει καὶ κάτι παραπάνω. Δυσκολευόμαστε σήμερα νὰ πλησιάσουμε, νὰ καταλάβουμε αὐτὸν τὸν τρόπο θανάτου. Μᾶς φαίνεται ἀπίστευτὴ ἢ φυσικότητα ποὺ φαίνεται νὰ τὸν περιβάλλει. Ἐμεῖς βλέπουμε τὸν θάνατο (ὅταν τὸν βλέπουμε — σὲ κανονικὲς συνθήκες εἶναι κρυφός, κρυμμένος ἢ ἀνούσιος καὶ ξένος στίς τηλεοπτικὲς ὀθόνες), σὰν μιὰ σειρά βιολογικῶν, μηχανικῶν ἐνεργειῶν κοινῶν σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἐξάλλου καὶ σὲ κάθε μορφὴ ζωῆς. Πῶς νὰ πλησιάσουμε αὐτὴ τὴν ἥσυχη προετοιμασία, αὐτὴν τὴν ἀταραξία, αὐτὴ τὴ σχεδὸν χαρούμενη προσμονὴ τῆς λύτρωσης, ὅπως συχνὰ ὀνόμαζαν τὸν θάνατο τότε. Στους καιροὺς τῶν ἵπποτῶν, θάνατος πραγματικός, ἀντίστοιχος μὲ τὸν δικό μας, ἦταν μόνο ἐκεῖνος τῶν ἀμαρτωλῶν. Αἰφνίδιος, ἀπροετοίμαστος, μοναχικός, καταραμένος. Τοὺς ὑπόλοιπους, τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ἤδη, διαμέσου τῆς Ἐκκλησίας, εἶχαν ἐξασφαλίσει θέση στὸ βασίλειο τῶν Οὐρανῶν, τοὺς περίμενε μιὰ ἥσυχη προσμονή, ἓνας ὕπνος ποὺ θὰ διαρκοῦσε ὡς τὴν ὥρα τοῦ θεϊκοῦ θριάμβου. Τὴν ἀνάπαυση περίμεναν λοιπόν, ὄχι τὸν θάνατο μὲ τὰ δικά μας μέτρα. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα σύνολο ἰδεῶν ποὺ ὁ Αἰγιὸς βαφτίζει «ἐξήμερωμένο θάνατο» (*mort apprivoisée*), φυσικὸ καὶ ἀνθρώπινο καὶ ὄχι ἀπάνθρωπο, ἄγνωστο καὶ ἀπόλυτο, ὅπως στίς δικές μας μέρες.

Σήμερα πεθαίνουμε ξαφνικά, ἀπροετοίμαστοι καὶ μόνοι. Ἀπὸ καρδιακὴ προσβολή, ἀπὸ ἀναπνευστικὰ οἰδήματα ἢ ἐγκεφαλικά ἐπεισόδια, ἀπὸ ἀτύχημα στὸ δρόμοι, στὸ αὐτοκίνητο. Ἀπὸ βλήματα ποὺ ἔρριξαν ἀθέατοι καὶ ἀπόμαχοι ἐχθροί, ἄγνωστοι σὲ μᾶς, στὸν πόλεμο. Πεθαίνουμε καὶ ἀπὸ ἀρ-

ρώστια, σιγά-σιγά. Έκει είναι το χειρότερο. Γιατί και εδώ, στο νοσοκομείο, όπου η γνώση του έπικειμένου τέλους υπάρχει, καμιά ανθρώπινη προετοιμασία για το μοιραίο δεν γίνεται. Οι γιατροί ίσως κάποτε ν' αποκαλύψουν τις τεχνικές προβλέψεις τους στους συγγενείς, ποτέ δεν θα τις εκθέσουν στον μελλοθάνατο. Οι συγγενείς μπροστά του θα πούν τα γνωστά ψέμματα, «δεν ξέρουν οι γιατροί ακόμα». . . 'Ο ίδιος ο άρρωστος θα διστάσει να μιλήσει για τα άλάνθαστα προμηνύματα του οργανισμού του που μέσα του νοιώθει.

Θάνατος στα χέρια του γιατρού, η καλύτερα στα χέρια ενός πολύπλοκου ιατρικού μηχανισμού, του νοσοκομείου και των αναρίθμητων μηχανημάτων του. Οι συγγενείς, οι φίλοι μπορούν να επισκέπτονται, να παρακολουθούν σαν ξένοι που δεν έχουν καμιά άρμοδιότητα πάνω στη διαδικασία του θανάτου. 'Ο γιατρός και οι τεχνικές του κυβερνούν και εξουσιάζουν. 'Ο μελλοθάνατος μένει μόνος απέναντι σε μηχανές, τεχνικές, συστήματα και άγνωστους. Θάνατος τεχνική διαδικασία, ίδιος μ' αυτόν που παλιότερα θεωρούσαν οι άνθρωποι άφυσικο και καταραμένο θάνατο τής μοναξιάς. 'Ο Ariès, για να επισημάνει την εποχή αυτής τής συνταρακτικής καμπής, στέκεται στον θάνατο του 'Ιβάν 'Ιλιτς, στα κείμενα του Τολστόι. Για να επισημάνει τη σπουδαιότητα και την διαφορά του «θανάτου στο νοσοκομείο», γενικευμένου μετά το 1950, προσφεύγει σε τηλεοπτικές έκπομπές, σε έρευνες πάνω σε έτοιμοθάνατους στα νοσοκομεία, σε ιατρικές ή ψυχιατρικές εκθέσεις.

Οι ιδέες που διαπερνούν το μυθιστόρημα, οι εικόνες του καθημερινού σημερινού τρόπου θανάτου τον όδηγησαν, και έμας μαζί του μέσα από τις σελίδες του, στη διαπίστωση των μεταβολών στις τελετουργίες του θανάτου, στη σύγχρονη εποχή. Μεταβολών που προδίδουν ριζικά νέες στάσεις και αντιλήψεις και που έπέρχονται τόσο γρήγορα ώστε συχνά οι σημερινοί θάνατοι ηλικιωμένων να άνήκουν ταυτόχρονα σε δύο διαφορετικά συστήματα αντιλήψεων. Νομίζω πως έζησα αυτό που παρατηρεί ο Ariès σχετικά πρόσφατα, στο θάνατο τής γιαγιάς μου το 1981. "Ας μου έπιτραπεί να μιλήσω λίγο γι' αυτό γιατί πιστεύω ότι ένα από τα μεγάλα προτερήματα του βιβλίου είναι το να μάς όδηγεί στην ανακάλυψη του ιστορικού γίνεσθαι όλόγυρά μας, στη ζωή μας την ίδια. Να δίνει μια νέα αξία σ' αυτό που ονομάζουμε ιστορία μέσα από την αυθεντικότητα τής σύνδεσής του με τις καθημερινές υποθέσεις τής ανθρώπινης ζωής.

'Η εικόνα του θανάτου και τής τελετουργίας του, βαθιά στο νοῦ τής υπέργηρης άρρωστης, άνηκε ακόμα στην εποχή των νεανικών της χρόνων, στην τουρκοκρατούμενη 'Ηπειρο, στο αποκομμένο από τον κόσμο Παγώνι. Είναι εποχή όπου ο παραδοσιακός τρόπος θανάτου διατηρεί όλα του τα δικαιώματα. 'Η άρρώστια και το προαίσθημα προειδοποιούν, το μεγάλο νυφικό κρεβάτι στρώνεται για το νεκρικό του ρόλο, το ποτό, οι μεζέδες για τους συγγενείς που θάρθουν για τον στερνό χαιρετισμό έτοιμάζονται. Τελε-

τουργία πού θυμίζει γιορτή, οικογενειακή και κοινωνική σύναξη. Τὸν θάνατο κανείς δὲν θὰ τὸν ἐμποδίσει. Ὁ γιατρός, ἂν ὑπάρχει γιατρός, εἶναι δευτερεύον πρόσωπο σὲ μιὰ τέτοια ὥρα, ὁ ἱερέας δὲν λειτουργεῖ παρὰ σὰν σύμβολο τῆς ἐνότητας, τῆς συνοχῆς τῆς ομάδας. Ἡ μικρὴ κοινότητα—θὰ παρατηροῦσε ὁ Ariès— πού τραυματιζόταν μὲ τὸ θάνατο κάποιου δικοῦ της, διαδήλωνε σιωπηλὰ μιὰ κοινωνικὴ συνοχὴ πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ καλύψει τὸ κενό.

Ἡ ἄρρωστη τοῦ 1981 ἄρχισε μ' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις τὸ τελευταῖο της ταξίδι. Σὲ δωμάτιο νοσοκομείου φυσικὰ ἔπου ἕμως κάθε ἀπόγευμα οἱ ἄλλοι ἀσθενεῖς, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι, οἱ ἐπισκέπτες δημιουργοῦσαν τὴν ψευδαίσθηση τοῦ δημόσιου, κοινωνικοῦ θανάτου. Ὡρα γιορτῆς. Ἡ μελλοθάνατη συναντοῦσε στὴν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τὶς ἀναμνήσεις της, εὐθυμοῦσε, γελοῦσε, τραγουδοῦσε τὰ παλιὰ βαριά τραγούδια τοῦ τόπου της, ἔδινε παραγγελίες, φοβόταν μὴν ξεχάσει τίποτα ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις της πρὸς τοὺς συγγενεῖς, πρὸς τὴν κοινότητα. Στὶς διαβεβαιώσεις τῶν γύρω, «δὲν ἔχεις τίποτα γιαγιά»—τὸ ψέμμα πού τόσο ἀπασχολεῖ τὸν Ariès—, ἀπαντοῦσε σταθερὰ καὶ ἤρεμα, μὲ βεβαιότητα: «Θὰ πεθάνω παιδιὰ μου». Στὴ δική της τελετουργία ἦταν φυσικὸ αὐτὸ πού γιὰ τοὺς νεώτερους ἦταν ἀποτρόπαιο. Πεισματικὰ φανέρωνε αὐτὸ πού οἱ ὑπόλοιποι ἤθελαν νὰ τῆς κρύψουν.

Κατόπιν, οἱ ἐπιταγὲς τῆς ἐπιστήμης, μετέβαλαν βίαια τὴν διαδικασία τῆς θανάτωσης. Ἡ γριά μεταφέρθηκε στὴν ἐντατικὴ παρακολούθηση, δωμάτιο μὲ λίγο κόσμο καὶ πολλὰς μηχανές. Ἀπὸ τὸν δημόσιο, φανερὸ χῶρο, στὸν ἰδιωτικὸ καὶ ἀπόκρυφο. Στεναχωρήθηκε, φώναξε, διαμαρτυρήθηκε. Ποιὸς ἕμως τολμᾷ στὶς ἡμέρες μας νὰ ἀντιπαραθέσει στὶς ἱατρικὲς τεχνικὲς τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, τὴν νοοτροπία ἐνὸς ἐτοιμοθανάτου. Ἔτσι, ἡ διαδικασία τοῦ θανάτου ἔπαψε νὰ δίνει τὴν ψευδαίσθηση τοῦ παραδοσιακοῦ κοινωνικοῦ, ἔπαψε νὰ τρέφεται μὲ τὶς εἰκόνες τοῦ ἤθεμου, φυσικοῦ τέλους. Διέσχισε τὶς ἐποχὲς ἂν προτιμᾶτε. Ἦρθε ὁ τρόμος, ἕμοιος μ' αὐτὸν πού ἀνακάλυψε ὁ Ariès στὰ γράμματα τῶν μεταναστῶν πρὸς τὴν ἀμερικάνικη δύση ἀλλὰ καὶ στὶς συνεντεύξεις τῶν ἡλικιωμένων ἐτοιμοθανάτων τῶν σύγχρονων νοσοκομείων: Ὁ τρόμος τοῦ νὰ πεθάνει κανεὶς μόνος, ἐκτὸς κοινωνίας, ἀπόβλητος. Ἡ ἀπομόνωση στὴν «ἐντατικὴ» ἦταν χρέος καὶ καθῆκον γιατρῶν καὶ συγγενῶν βαθύτατα πεπεισμένων γιὰ τὴν τεχνικὴ διάσταση τοῦ θανάτου. Ἡ γριά ἕμως ἐπέμενε νὰ προφέρει τὴν φράση στὴν ὁποία τόση οὐσία δίνει ὁ Ariès: «Ἀφήστε με νὰ πεθάνω». Μάταια. Πέθανε λίγο καιρὸ μετὰ παρακαλώντας καὶ μουρμουρίζοντας ψευτοκατάρτες. Ἦξερε ἕναν θάνατο ἀρχοντικό, ἀνακάλυψε ἀπρόσμενα ἕναν τρόπο θανάτου πού γι' αὐτὴν ἦταν ταπεινωτικός, βασανιστικός, ἀποτρόπαιος. Οἱ ἀντιλήψεις στὴν Ἀθήνα τοῦ 1981 ἦταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Πωγωνιοῦ στὰ 1912. Αὐτὸ πού ἐκεῖ ἦταν εὐλογία, ἐδῶ πιά ἦταν ὕβρις. Κι' ἔτσι κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ ζητήσει νὰ τὴν ἀφήσουν νὰ πεθάνει μὲ τὸν δικό της τρόπο.

Στὸν XXο αἰῶνα, ἀπὸ τὸ χωριὸ στὴ μεγαλοῦπολη, ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος ἀπέκτησαν νέα νοήματα, τόσο στὴ δική μας Ἑλλάδα, ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ Ariès. Τὰ νεκροταφεῖα καὶ ἡ ἱστορία τους μποροῦν μὲ τὴ σειρά τους ν' ἀποκαλύψουν ἀντίστοιχες ἐξελίξεις.

Ὅταν μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ θάνατος γνώρισε τὴν μεγάλη του ἀκύρωση στὸ νοῦ τῶν ζωντανῶν, τὰ λείψανα ἔπαψαν νὰ ἀποτροπιάζουν. Οἱ νεκροὶ δὲν ἦταν ἀκριβῶς νεκροί. Μέσα σὲ μιὰ οὐδέτερη κατάσταση, σ' ἓναν ὕπνο παρέμεναν τὴν ὥρα τῆς Ἀνάστασης ποὺ γιὰ κάθε χριστιανὸ ἦταν καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς πραγματικῆς, τῆς ἐξαγνισμένης ὑπαρξῆς του. Οἱ πεθαμένοι παρέμεναν μέλη τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαίωνε συνεχῶς ἡ μνημόνευσή τους στὴ θεία λειτουργία. Παρέμεναν μέλη τῆς κοινωνίας κατὰ συνέπεια. Σὲ μιὰ πρώτη φάση δημιούργησαν δικές τους «κοινότητες» μέσα σὲ νεκροταφεῖα τῶν ἐθνικῶν, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, γύρω ἀπὸ τὸ μνήμα κάποιου μάρτυρα, κάποιου ἐπισκόπου. Προοδευτικὰ ἡ κοινωνία τους συνάντησε ἐκεῖνη τῶν ζωντανῶν. Οἱ νεκροὶ χριστιανοὶ θάβονταν πιά δίπλα στὶς ἐκκλησίες, ἀργότερα μέσα στὶς ἐκκλησίες. Παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐπισήμων ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας στὸν XIIIο αἰῶνα, οἱ ναοὶ εἶναι νεκροπόλεις. Θὰ μείνουν σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, σὰν διακεκριμένος τόπος ταφῆς ὡς τὸν XVIIο ἢ XVIIIο αἰῶνα. Ἡ ἐκκλησία εἶναι σύμβολο ἐνότητας καὶ συνοχῆς γιὰ τὴν κοινωνία τῶν ζωντανῶν χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐκεῖνη τῶν κεκοιμημένων.

Οἱ λιγότερο τυχεροὶ πιστοί, ἐκεῖνοι ποὺ θάβονταν στὸ νεκροταφεῖο, δὲν θεωροῦνται ἀπόβλητοι κι' αὐτοί. Ὁ τόπος τῆς ἀνάπαυσής τους—τῆς ἄβολης ἀνάπαυσης μιὰ ποὺ οἱ περισσότεροι, οἱ πιὸ φτωχοί, σωριάζονται ὁ ἓνας πάνω στὸν ἄλλο στοὺς ὀμαδικοὺς τάφους, τάφρους ἢ πηγάδες—, εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὸς χώρος. Ἐκεῖ στὸ νεκροταφεῖο, γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ γινόντουσαν τὰ παζάρια, οἱ δίκες, οἱ πλειστηριασμοί, οἱ συγκεντρώσεις. Ἐκεῖ ἐμπορευόντουσαν, ἐκεῖ διασκέδαζαν μὲ τοὺς περιοδεύοντες θιάσους, μὲ τοὺς ταχυδακτυλοουργούς, ἐκεῖ χόρευαν. Οἱ θαμμένοι ὀλόγυρα μετεῖχαν στὴ χαρὰ τους. Ἀνῆκαν σ' αὐτὴν ὅπως ἀνῆκαν καὶ στὴν κοινωνία.

Ἡ ἐκτόπισή τους ἄρχισε δειλά-δειλά στὴν ἀρχή, στὰ τέλη τοῦ XVIου αἰῶνα. Γενικεύθηκε προοδευτικὰ σ' ὅλον τὸν ἐπόμενον αἰῶνα γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ στὸν XVIIIο. Δύσκολη ἐκτόπιση. Ἐπιστρατευτήκε τὸ ἐπιχείρημα τῆς ὑγιεινῆς, τῆς ἔλλειψης χώρων στὶς γεμάτες τάφους ἐκκλησίες, τῆς αἰσθητικῆς. Ὅταν οἱ νεκροὶ ἐκτοπίστηκαν ἀπὸ τοὺς κεντρικοὺς, τοὺς προσιτοὺς χώρους τῶν ναῶν, κατέφυγαν στὶς κρύπτες, κάτω ἀπὸ αὐτοὺς, γύρω ἀπὸ τὰ θεμέλιά τους. Ἀργότερα τοὺς ἔδιωξαν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ. Μόνο τὰ λείψανα τῶν σημαντικῶν ἔμειναν ἀτάραχα καὶ διατήρησαν τὴν κοινωνικότητά τους. Οἱ λιγότερο σημαντικοὶ σαρώθηκαν μαζὶ μὲ τὶς ἄψυχες κοινωνίες τους στὴν βίαιη μετακίνηση πρὸς τὰ περίχωρα, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ζωντανῶν,

τὴν πόλιν, τῶν νεκροταφείων τους. Τεράστια ἔργα. Ἀνάμεσα στὰ 1785 καὶ στὰ 1787, στὸ Παρίσι, ἐκδιώχτηκαν οἱ νεκροὶ τοῦ νεκροταφείου τῶν Innocents, ὥστε νὰ μεταμορφωθεῖ ὁ χῶρος σὲ δημόσια πλατεία. Εἴκοσι χιλιάδες πτώματα βρέθηκαν μέσα σὲ φέρετρα. Μέσα σὲ 50 κοινὸς τάφους καὶ 80 κρύπτες βρέθηκαν τόννοι ὀστῶν καὶ λειψάνων. Δὲν πετάχθηκαν. Ὑπῆρχε ἀκόμα ἀρκετὸς σεβασμὸς γιὰ τοὺς νεκρούς. Ἀπολυμάνθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν στὶς κατακόμβες, στὰ παλιὰ ἐγκαταλελειμμένα λατομεῖα τοῦ Παρισίου δηλαδή. Ἐκεῖ ἀργότερα ἔγιναν ἀξιοθέατο. Μὲ ἄλλα λόγια ἔχασαν προοδευτικὰ τὴν κοινωνικότητά τους, τὴ σύνδεσή τους μὲ τὶς ἀνθρώπινες ἐνότητες καὶ ἔγιναν ἀξιοπεριεργες γραφικότητες στὰ ὄρια τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν βαρὺ ὑποβιβασμὸ πού σημεῖωνε τὴν ἐπάνοδο τοῦ ἀποτροπιασμοῦ στὶς περὶ θανάτου σκέψεις τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὴν τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀποτρόπαιου θανάτου, τὴν ἐπισημαίνει ὁ Ariès σὲ μιὰ σειρὰ ἄλλα γεγονότα. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ XVIIIου αἰῶνα ἐξαπλώνεται ὁ πανικός, ὁ τρόμος τῆς νεκροφάνειας. Τῆς ταφῆς δηλαδή ζωντανῶν πού παρουσίαζαν τὰ συμπτώματα τῶν πεθαμένων. Οἱ παραδόσεις, οἱ σχετικὲς διηγήσεις πολλαπλασιάζονται. Οἱ γιατροὶ προτείνουν μέτρα. Οἱ διαθηκὲς ὑπενθυμίζουν πιεστικὰ τὶς διαδικασίες πού πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν οἱ ζωντανοὶ γιὰ νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ θάψουν πεθαμένο. Οἱ πολιτεῖες παίρνουν μέτρα : Ὑποχρεωτικὴ ἀναμονή, μέχρι καὶ τρεῖς μέρες ἀπὸ τὸν θάνατο ὡς τὴν ταφή, πιστοποιητικὸ θανάτου στὸν XIXο αἰῶνα. Τὸ τελευταῖο πανικοβάλλει τοὺς γιατρούς. Ἀρνοῦνται τὴν εὐθύνη τῆς πιστοποίησης καὶ αὐτὴ τὴν ἀναλαμβάνουν μάρτυρες ἔπως στὰ δικαστήρια. Πῶς νὰ ἐξηγήσεις κανεὶς αὐτὸ τὸ κύμα ἐφιαλτικῆς πανικοῦ πού διατηρεῖται ὡς τὰ μέσα τοῦ XIXοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι ὡς ἔνδειξη τοῦ νέου ἀποτροπιασμοῦ πού οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύπτουν στὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ ποιὲς κρυφὲς πηγὲς ξεπηδᾷ ἐτοῦτος ὁ τρόμος; Γιατὶ χάθηκε γιὰ μερικὸς αἰῶνες καὶ γιγαντώθηκε ξάφνου στοὺς νεώτερους χρόνους; Ὁ Ariès προσπαθεῖ νὰ προτάξει κάποιες σκέψεις στὰ ἐρωτήματα αὐτά.

Ὁ homo sapiens στήριξε τὴν πρόοδό του πάνω στὸν ἀγῶνα του, στὴν ἄμυνα πού προέβαλε ἀπέναντι στὴ φύση. Ἡ ἄμυνα αὐτὴ στηρίχθηκε πάνω στὸν κοινωνικὸ ἴστό, στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ συνοχή. Ἡ ἠθικὴ, ἡ θρησκεία, οἱ θεσμοὶ τῆς πολιτείας, τὸ δίκαιο, ἡ οἰκονομία, ἡ ὀργάνωση, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν ἀναιρέσεις τῆς φύσης καὶ κτίζουν ὡς πρὸς αὐτὴ ἕνα σταθερὸ, ἐνιαῖο ἀμυντικὸ σύστημα. Ἐνα σύστημα πού ἔχει δύο ἀδύνατα σημεῖα, δύο δυσκολοφύλακτα περάσματα. Τὴν σεξουαλικότητα καὶ τὸν θάνατο. Ἀπὸ αὐτὰ ἀπειλεῖ κάθε στιγμή ἡ φύση νὰ εἰσβάλλει στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ καὶ νὰ κλονίσει τὶς ἰσορροπίες του. Γιὰ ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο αὐτὸ οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες παίρνουν τὰ μέτρα τους : περικλείουν τὴν σεξουαλικότητα μέσα σὲ ἕνα πυκνὸ πλέγμα ἀπαγορεύσεων, ἀκυρώνουν

τὸν θάνατο μετατρέποντάς τον σ' ἓνα ἀπλὸ πέρασμα πρὸς ἄλλους κόσμους, πρὸς ἄλλες μορφές ζωῆς. Ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἀναίρεση ἐξασφαλίζουν τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἰσορροπία.

Ἡ «ἐξημερωμένος» θάνατος ἀνταποκρινόταν σ' αὐτὸ τὸν συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες καὶ στὴ φύση. Ἡ ὁμάδα «ἀποχαιρετοῦσε» τὸν νεκρὸ, τὸν θυμόταν, τὸν συμπεριλάμβανε. Μέσα ἀπὸ τὶς τελετουργίες αὐτοῦ τοῦ ἀνύπαρκτου θανάτου ἐπιβεβαίωνε καὶ διακήρυσσε τὴν δική της συνοχή, τὴν δική της ὑπαρξή, τὴν δική της ζωή. Τὸ πρῶτο ρήγμα σὲ τοῦτο τὸ «ἐξημερωτικὸ» σκηρικὸ ἐμφανίστηκε κιόλας στὸν Μεσαίωνα.

Τότε παρουσιάστηκε ὁ θάνατος ποὺ ἦταν διακοπὴ καὶ ὄχι συνέχεια. Τότε χάθηκε ὁ homo totus καὶ ὁ νεκρὸς χωρίστηκε στὰ δύο, στὸ σῶμα ποὺ χάνεται στὴ φύση καὶ στὴν ψυχή. Δὲν ὑπῆρχε πιά ὕπνος καὶ ἀναμονή. Ἡ ψυχὴ δραστήρια κι' ἐλεύθερη ἔπαιρνε τὸν δικὸ της δρόμο. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς δὲν γενικεύτηκαν καθὼς οἱ πολλοὶ ἔμειναν δεμένοι μὲ τὶς παλιές δοξασίες καὶ καθὼς καμιά δύναμη δὲν ἀμφισβητοῦσε ἀκόμα τὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ πάνω στὴ φύση. Χρειάστηκε ἡ ταραχὴ τῶν καιρῶν τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης καὶ ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τῶν κανόνων, χρειάστηκε τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ γιὰ νὰ διευρυνθοῦν οἱ ρωγμές καὶ νὰ ἀνατραποῦν οἱ ἰσορροπίες. Τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη ἀπογειωνόταν μὲ τὰ φτερά τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ, τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή οἱ συμβιβασμοὶ ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ στὴ φύση ἀκρωτίστηκαν καὶ ἡ εἰσβολὴ τῆς δεύτερης στὴν πρώτη προκάλεσε τὸν τρόμο, τὸν πανικὸ τοῦ ἀπροστάτευτου.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ μπαρόκ ἐκφράστηκε ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Στὴν τέχνη παρουσιάστηκαν οἱ ἐρωτικὲς σκηνὲς θανάτου. Οἱ σκηνὲς τῶν μακάβριων χορῶν ἔμοιαζαν ἀρκετὰ μὲ σκηνὲς ἐρωτικοῦ ὄργιου. Ἡ ἀνατομία δὲν ὑπῆρξε μόνο μιὰ ἐπιστημονικὴ ὑπόθεση. Ἐξαπλώθηκε σὲ εἰδικές αἰθουσες, στοὺς πύργους τῶν εὐγενῶν, αἰθουσες ἐρωτικοῦ μυστικισμοῦ ἢ, ἂν θέλετε, προσέγγισης τῆς ἐρωτικῆς πλευρᾶς τοῦ θανάτου. Στὴ λογοτεχνία ἡ σεξουαλικὴ συνάντηση τὸν πόνο, μιὰ ἰδέα ποὺ κυκλοφοροῦσε πλατικὰ πολὺ πρὶν τὸν μαρκήσιο Ντὲ Σάντ. Ἡ ζωὴ, ἡ δημιουργία, συνδέθηκε μὲ τὸ θάνατο καὶ τὴ σήψη ἀρκετὰ πρὶν γεννηθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ Φρανκεστάιν στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ XIXοῦ αἰῶνα. Κλοπὲς πτωμάτων, ἰδιαιτέρα νέων κοριτσιῶν ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα, χοροὶ μασκαρεμένων μὲ ἀτραξιὸν ἓνα μάθημα ἀνατομίας ἐπὶ πτώματος, νεκροφιλία, ταρίχευση καὶ προβολὴ τοῦ νεκροῦ σώματος καὶ τόσες ἄλλες ρωγμὲς στὰ ἀσφαλιστικὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ ἀναχωρὴ εἶχε λήξει. Ὁ θάνατος δὲν ἦταν πλέον μιὰ εἰρημικὴ διαδικασία περάσματος, ταξιδιοῦ. Δὲν ἦταν μιὰ ὥρα αὐτοσυγκέντρωσης, ἐπιβεβαίωσης τῆς ὁμάδας καὶ περισυλλογῆς τοῦ νεο-προσερχόμενου σ' ἓνα καλύτερο, ἀναπαυτικὸ κόσμο. Δὲν ἦταν προετοιμασία κοίμησης. Ἀργὰ

ἀλλὰ σταθερὰ ξεπρόβαλε ἓνα εἶδος θανάτου πού ἀνῆκε ὀλοκληρωτικὰ στή βία καί στά βάσανα. Προοδευτικὰ ξεπρόβαλε ὁ τρόμος ὅπως τὸν ξέρουμε ἔμεῖς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ "Ἐντγκαρ "Ἄλλαν Πόε ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς δικές μας ἐμπειρίες.

Ὁ Ariès ὑποψιάζεται ἐδῶ μιὰ καιρία μεταβολὴ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Οἱ litterati, οἱ γιατροί, πρὶν ἀπὸ τὸ πολὺ πλῆθος ἀνακαλύπτουν μὲ τρόπο ἀνοιχτὲς τὶς βρῦσες ἀπ' ὅπου ἡ ἀναρχία τῆς φύσης εἰσβάλλει στὶς ἀνθρώπινες (λογικές) κοινωνίες. Προειδοποιοῦν γιὰ τοὺς κινδύνους πού κρύβουν γιὰ τὸ σῶμα, γιὰ τὸ νοῦ, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση, οἱ «σεξουαλικές διαστροφές», καί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὁ ἀυανισμός. Προειδοποιοῦν γιὰ τὶς σατανικές δυνάμεις πού ἐπίσης ἀπειλοῦν τὴν υἰεία καὶ τὸ νοῦ, καὶ πού βρίσκονται κρυμμένες στὰ πτώματα, στοὺς τάφους, στὸ θάνατο. Πρόκειται γιὰ ἓνα καινούργιο, ἀπέραντο τρόπο, ὑποστηρίζει ὁ Ariès. Πάντοτε οἱ ἄνθρωποι φοβόντουσαν τὸν θάνατο, πάντοτε ἀγωνιοῦσαν μπροστὰ του. "Ἡξεραν ὅμως νὰ φέρουν ἐτοῦτα τὰ συναισθήματα μέσα στὰ κατάλληλα κανάλια, τὰ ἐκλειναν μέσα σὲ τελετουργίες οἰκεῖες σ' αὐτοὺς καὶ ἀκύρωναν μὲ τοὺς τρόπους αὐτοὺς τὸν τρόπο τοῦ ἀγνώστου, τὸ δέος τῆς ἐκμηδένισης. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δυνατότητα χάθηκε ἢ, ἔστω, περιορίστηκε. Καὶ ἄρχισε ὁ πρωτόγνωρος τρόμος ὡς πρὸς τὴν ἀμείλικτη τούτη στιγμή. Τρόμος πού προοδευτικὰ ὀδήγησε στὴν βία, στὴ νοητικὴ ἐξαφάνιση τοῦ φαινομένου. Λέμε πῶς θὰ «πέλθει τὸ μοιραῖον» καὶ ὄχι ὁ θάνατος. Θεωρεῖται ἐγκλημα τὸ νὰ πληροφορήσουμε τὸν ἄρρωστό μας γιὰ τὸ πλησίασμα τῆς ἀναπότρεπτης ὥρας. Ἡ ἐκκαθάριση τῆς γλώσσας καὶ τῆς σκέψης προδίδει τὶς διαστάσεις τοῦ ὡς πρὸς τὸν θάνατο φόβου.

"Ἴσως, γιὰ νὰ γυρίσουμε στὰ δικὰ μας χωράφια, θὰ ἦταν γόνιμη ἱστορικὰ ἡ ἀναζήτηση μιᾶς ἀνάλογης καμπῆς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἀλήθεια πότε παρουσιάζεται ἐδῶ ὁ φόβος τῆς νεκροφάνειας; Οἱ διαθήκες ἴσως ἔχουν πολλὰ νὰ μᾶς ποῦν. Τὰ παραεκκλησιαστικά, μοναχικά κείμενα περὶ «Βουρκολάκων» πότε ἀνθίζουν; Οἱ ἀπειράριθμοι νεκροὶ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 πῶς ἀντιμετωπίζονται; "Ὅσοι πεθαίνουν μὲ βασάνους ἢ ἀπὸ πεῖνα δὲν ἐπανεφανίζονται στοὺς ζωντανούς; Οἱ ἀλυσσοδεμένοι «Δροσουλίτες» τοῦ Φραγκοκάστελλου δὲν τριγυροῦν ἀκόμα καὶ σήμερα στοὺς θρύλους μας; Φόβοι ζωντανῶν - νεκρῶν πού γιὰ πολλὰς δεκαετίες ἐνδημοῦν. Φόβοι πού δίνονται καὶ στὸν τόπο μας συχνὰ - πυκνὰ μὲ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο καθὼς ὁ βρυκόλακας διεκδικεῖ τὴ γυναίκα του, βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο γιὰ νὰ πλαγιάσει μαζί της ἢ γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ κάποιον ζωντανὸ ἀνταγωνιστὴ του. Οἱ ἱστορικοὶ μας δὲν ἔπρεπε ν' ἀφήσουν ἀτρύγητα ὅλα ἐτοῦτα τὰ χωράφια.

Τὸ μεγάλο χωνευτήρι τοῦ ρομαντισμοῦ ἀνέλαβε, στὸν XIX αἰῶνα, νὰ διαμορφώνει τὶς σκέψεις καὶ τοὺς φόβους πού συνόδευαν τὸν θάνατο. Δὲν ἀναίρεσε τὶς ρίζες τοῦ φόβου. "Ἐστὼ καὶ πρόσκαιρα ὅμως βρῆκε τὸν τρό-

πο να ξανακάνει τον θάνατο, 'αν όχι ήρεμο και φυσικό, τουλάχιστο ώραϊο. 'Ο θάνατος παρουσιάστηκε ως ή κατεξοχήν απελευθέρωση από τὰ δεσμά του κόσμου, από τὰ ταμπού τῆς πολιτείας και τῶν κανόνων που περιορίζουν τὸ συναίσθημα. Κατόπιν ακυρώθηκε ή ιδέα του χωρισμοῦ καθώς ο θάνατος άνοιγε τὸ δρόμο πρὸς τὴν ιδανική συνεύρεση τῆς οίκογένειας σὲ τόπους άλλους. Φυσικά, ἐκεῖ που διαβάζουμε οίκογένεια μπορούμε λίγο ἀργότερα νὰ διαβάσουμε πατρίδα και οίκογένεια του ἔθνους. Θάνατος οίκογενειακός από κάθε άποψη, θάνατος ώραϊος στήν ύπηρεσία τῶν ἀνθρώπινων δεσμῶν.

'Ο Ariès ἐπιμένει στήν ἀναζήτηση αὐτοῦ του τρόπου θανάτου μέσα από τὴν οίκογενειακή ἀλληλογραφία τῶν La Ferronnays (1830 - 1848) ἀλλὰ και μέσα στις εἰκόνες που ή Emily Bronte κατέγραψε στὸ εὐαγγέλιο αὐτὸ του ρομαντισμοῦ, στὰ «'Ανεμοδαρμένα Ὑψη». Φόβος και ἔκσταση μαζί. Σ' αὐτοὺς τοὺς εὐθραυστους ρομαντικούς φθισικούς χαρακτήρες ο ἀπελευθερωτικός θάνατος πλησιάζει κρυφά, χωρίς κανείς νὰ τὸν ἀναφέρει, ὡστε νὰ κρατήσει ή ζωὴ πλέρια τὰ δικαιώματά της ὡς τὸ τέλος. Προσδοκία ἀνέυρεσης τῶν ἀγαπημένων προσώπων, προσδοκία εὐτυχίας μέσα στήν ὀλοκλήρωση τῶν ἀνθρώπινων δεσμῶν. Ναι, ἀλήθεια ἔλα αὐτά. 'Αλλὰ θὰ συμβοῦν μέσα στὸ ἄπειρο, στὸ τίποτα μέσα από μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία.

"Επειτα εἶναι αὐτὸς ο ἄρρωστος από ἔρωτα Heathcliff, που 17 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τῆς ἀγαπημένης του Κατερίνας, χώνεται μέσα στὸν τάφο της γιὰ νὰ τὴ δεῖ και πάλι. Κομμάτι από μακάβρια ἐρωτική διήγηση του XVIIIοῦ αἰῶνα θάλεγε κανείς. 'Η Κατερίνα εἶναι ἄλυωτη τόσα χρόνια μετὰ, ὅπως τὴν ὦρα του θανάτου της ὁμορφη. Δὲν μπορεῖ νὰ λυώσει, δὲν μπορεῖ νὰ ξεκινήσει γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι τῆς ψυχῆς χωρίς τὸν ἔρωτά της, χωρίς τὸν ἀγαπημένο της δίπλα. 'Ο τελευταῖος ἀπειλεῖ νὰ γίνε φάντασμα, ἐφιάλτης γιὰ τοὺς ζωντανούς, ἂν δὲν τὸν θάψουν δίπλα της. Πρέπει νὰ λειώσουνε μαζί οἱ ἀγαπημένοι. Πρέπει νὰ πραγματοποιήσουν τὴν τέλεια ἐρωτική συνεύρεση στὸν ἄλλο κόσμο. Πρόκειται γιὰ καθαρὸ ρομαντισμὸ του XIXοῦ αἰῶνα.

Σκέφτομαι μὲ δέος τὴν εἰκόνα του παλιοῦ νεκροταφείου του Αἰάκιου στήν Κορσική. Μιὰ πολιτεία νεκρῶν φτιαγμένη από ἑκατοντάδες μικροὺς ναούς, οίκογενειακὰ παρεκκλησία. Οἱ νεκροὶ εἶναι ξαπλωμένοι στους τοίχους, πίσω από γυαλὶ συνήθως, πρέπει νὰ φαίνονται. Στὸ κέντρο ἕνα σαλόνι οίκογενειακό, μιὰ μεγάλη πολυθρόνα γιὰ τὴ χήρα ἢ τὸν χῆρο, γιὰ τὸ πιὸ στενὸ συγγενή. Συχνὰ μικρότερα καθίσματα ὀλόγυρα. Πρόκειται γιὰ τὴν φοικιαστική πράξη του Heathcliff, θεσμοποιημένη. Κατάβαση στὸν τάφο γιὰ συνεύρεση μὲ τοὺς ἀγαπημένους νεκρούς. Μέχρι τὴν ὦρα τῆς διὰ του θανάτου ὀλοκλήρωσης.

Ὁ Ariès περιοδεύει καὶ ἀναζητᾷ στὸ βιβλίο του τὶς στάσεις τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸ μοιραῖο. Ψάχνει σὲ διαθήκες, σὲ ἀλληλογραφίες, σὲ ζωγραφικούς πίνακες, σὲ ταφικά μνημεῖα. Ἕνας τεράστιος πλοῦτος, ἀποτελεσμα μιᾶς πολύχρονης ἐργασίας. Γιὰ τοὺς σημερινούς ἱστορικούς ἔλα αὐτὰ εἶναι μιὰ πρόκληση. Ὁ Ariès ἔφερε στὸ προσκήνιο νέα θέματα, νέα πεδία ἔρευνας, νέες καίριες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Θὰ εἶναι κρίμα μιὰ τέτοια εὐκαιρία, μιὰ τέτοια πρόκληση νὰ μὴν τύχει τῆς ἀνάλογης προσοχῆς.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Umberto Eco

De Bibliotheca

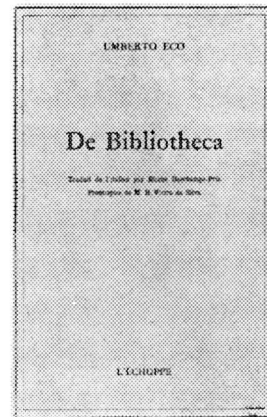
μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικά :

Eliane Deschamps-Pria

L' Echoppe

Caen 1986

31 σελ.

Στις 10 Μαρτίου 1981 ὁ Umberto Eco, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς εἰκοστῆς πέμπτης ἐπετείου τῆς ἐγκατάστασης τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου στὸ παλάτσο Sormani, ἔδωσε μιὰ διάλεξη. Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας του μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε στὰ γαλλικά τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1986.

Ἡ μελέτη μιᾶς βιβλιοθήκης, ἡ προσπάθεια νὰ προσδιορίσουμε ἔμμεσα τὶς πνευματικὲς δραστηριότητες ἑνὸς ἀτόμου (ἰδιωτικὲς συλλογές) ἢ τὶς τάσεις κάποιου συνόλου μιᾶς ἐποχῆς μέσα ἀπὸ τὶς «ἱστορίες» τῶν βιβλιοθηκῶν, ἢ περιγραφή ἐν τέλει τῆς μακρόχρονης ἐπιβίωσης ὀρισμένων βιβλιοθηκῶν (: ἀρχικὸς πυρήνας, εἰσοδὸς καὶ ἀποψιλώσεις), ἔχουν προκαλέσει μιὰ συζήτηση γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ παρελθόντος. Ὁ U. Eco μὲ τὴ συνοπτικὴ του αὐτὴ παρέμβαση θὰ ἀναφερθεῖ στοὺς σημερινούς σκοποὺς μιᾶς βιβλιοθήκης : σκοπιμότητες καὶ τρόπος λειτουργίας ὡς πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἀνάγνωση ἢ ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο;

Ἡ πρώτη ἀναφορά, μοιγλὸς τῆς ὁμιλίας, ἀφορᾷ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ